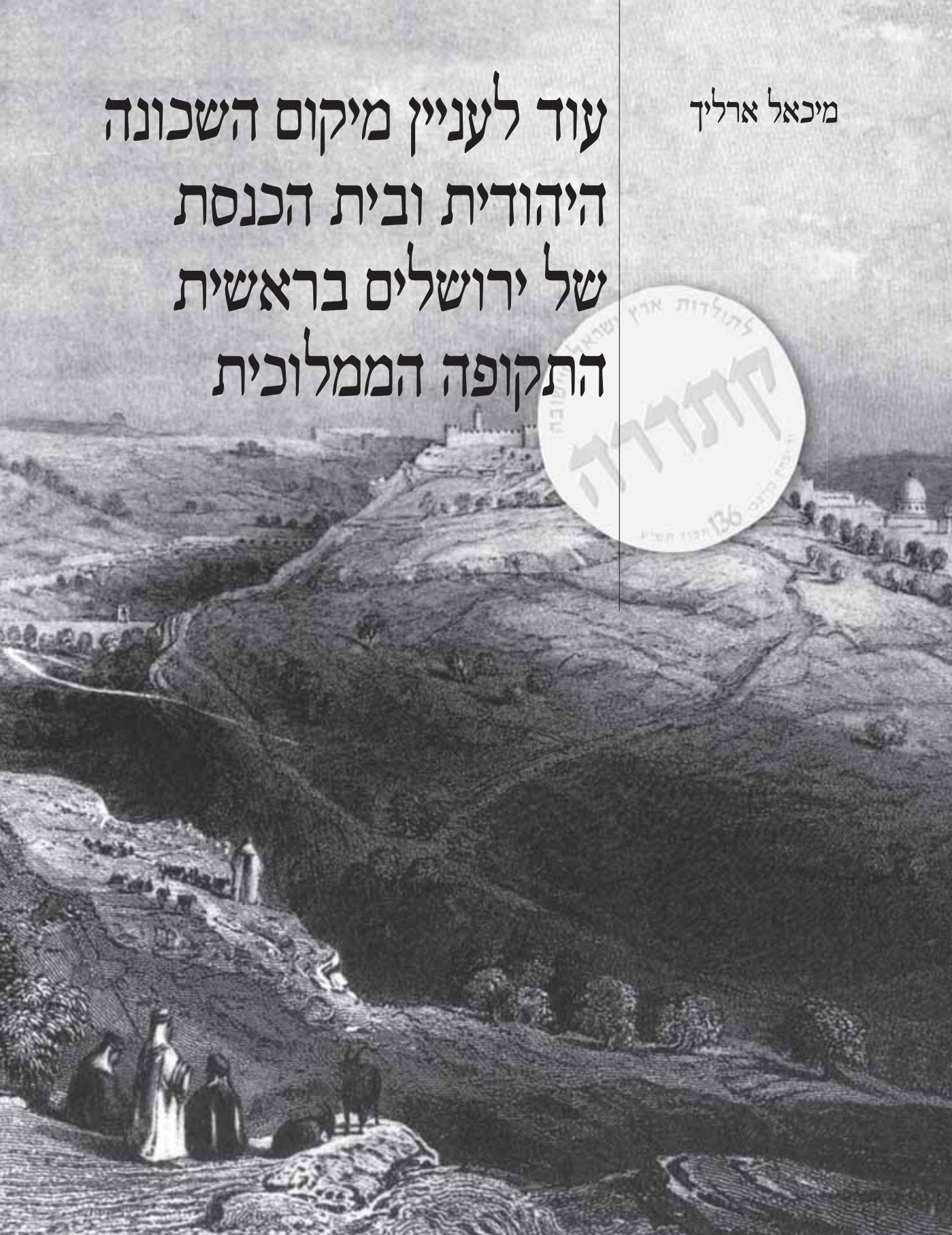

מיכאל ארליך

עוד לעניין מיקום השכונה
היהודית ובית הכנסת
של ירושלים בראשית
התקופה הממלוכית

עוד לעניין מיקום השכונה היהודית ובית הכנסת של ירושלים בראשית התקופה הממלוכית

בשער המאמר:
הר ציון בציון
של ויליאם הנרי
ברטלט (1842)

במאמר ארוך שפורסם בחוברת 132 של 'קתדרה' יצא אלחנן ריינר נגד דעה שהבעתי במאמר קודם ('קתדרה' 129), ושלפיה השכונה היהודית בירושלים לאחר התקופה הצלבנית הייתה במקום שנמצא בו היום הרובע היהודי בעיר העתיקה, ולא על הר ציון כפי שסבר הוא.¹ מאמר זה של ריינר נכתב בסגנון שאינו מכבד את האכסניה שבה פורסם, והוא חוצה את כל גבולות הנימוס והוויכוח ההוגן. יש להגן על זכותם של חוקרים לחלוק על דברי קודמיהם, שכן אי הסכמה בין חוקרים היא דרך חשובה שבה המחקר האקדמי מתקדם; זו נשמת אפו. אי אפשר לקיים דיון אקדמי ראוי באווירה שבה מי שטוען טענה שאינה מקובלת על זולתו יהיה חשוף להתקפות אישיות מהסוג שהמאמר הנזכר משופע בהן. מכל מקום אינני חוזר בי מטענתי המרכזית, שריינר לא הצליח להוכיח קיום של שכונה יהודית על הר ציון במאה הארבע-עשרה, ושעל פי הידוע כעת אין כל סיבה לטעון שאכן כך היה. על עצם טענותיו אני מבקש להשיב כבר כאן: אלחנן ריינר הוא שקבע שהשכונה היהודית במאה הארבע-עשרה הייתה על הר ציון. לא התכוונתי לטעון אחרת, אולם מאחר שכך הובן, האחריות לאי הבנה זו רובצת כמובן לפתחי, שכן מרגע שדברים יוצאים לאוויר העולם, כוונת מחברם טפלה, ואילו הבנת הקוראים אותם היא עיקר.

מבוא

בתחילת דבריו הסביר ריינר מדוע יצא להגן על התאוריה שלו:

אך הסיבה העיקרית לתשובתי הרמתה היא חשיבותה של ההצעה להבנת ראשיתה של השכונה היהודית לאחר התקופה הצלבנית, והחשש כי כותרות צעקניות מזה והופעתו של מאמר שכזה בכתב-עת מכובד מזה, יסיגו את הגלגל אחור, לימי ההיסטוריוגרפיה השמרנית, הלא ביקורתית, היוצאת כנגד כל כיוון חדשני מעט כאילו היה דבר מינות, והמגוננת על כל עמדה מקובלת כאילו הייתה דבר אלוהים חיים. עמדתי בעניין ראשיתה של השכונה היהודית בירושלים חשובה מאוד בעיניי לא רק מפני שאני הוא שפיתחתי אותה, אלא גם מסיבה פשוטה לאין ערוך: משום שהיא נכונה, ומשום שאין להבין את תולדות יהודי ירושלים ואת תהליכי התפתחותה של שכונתם בימי הביניים אלא בדרך זו וההדגשה שלי, כאן ובכל המובאות להלן.²

מחברי מאמרים וספרים מחקרניים משוכנעים מן הסתם שהעמדה שהם מציגים נכונה, אך ככלל אין הם טוענים כי דעתם היא אמת מוחלטת שאין בלתה. להלן יוכח שלא זו בלבד שניתן להבין את תהליכי

1 א' ריינר, 'אין עטרה ואין לה לאן שתשוב', קתדרה, 132 (תמוז תשס"ט), עמ' 102-130; מ' ארליך, 'לשאלת מיקום הרובע היהודי ובית הכנסת בירושלים הממלוכית', קתדרה, 129 (תשרי תשס"ט), עמ' 47-66. בדברים להלן אתייחס גם בהרחבה למאמרו המוקדם של ריינר: א' ריינר, 'ואיך? שהרי ירושלים לחוד וציון לחוד? השכונה היהודית בירושלים לאחר התקופה הצלבנית', 'בן-ארצי', ברטל וא' ריינר (עורכים), נוף מולדתו: מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל ובתולדותיה מוגשים ליהושע בן-אריה, ירושלים תש"ס, עמ' 277-321.

2 ריינר, אין עטרה (שם), עמ' 103.

ההתפתחות של שכונת היהודים בירושלים לאחר התקופה הצלבנית באורח שונה ממה שריינר מניח, אלא שסביר מאוד שהדברים אכן התנהלו אחרת ממה שהוא הציע. יתר על כן, במאמרו המאוחר שינה ריינר מספר פעמים את דעתו באופן מהותי ביחס למאמר משנת תש"ס.³ חוקרים רשאים כמובן לשנות דעה, אולם שינויי דעה יש לנמק, וכפי שיוכח להלן, ריינר שינה פעם אחר פעם את דעתו והבנתו במגוון נושאים, בלא שום סיבה נראית לעין, ובלא שהסביר מה גרם לו לשנות את דעתו. זאת ועוד, הוא גם בחר להתעלם ממקורות שעליהם התבסס בעבר, ואשר אינם הולמים את דעתו הנוכחית. במאמר זה אבקש לעמוד על הדומה והשונה בין טענותיו במאמר הראשון לבין אלו שהעלה במאמרו המאוחר וטענותי שלי. אדון בעיקר בשני המקורות המרכזיים שעליהם ביסס ריינר את דעתו: ספרו של ר' אשתורי הפרחי 'כפתור ופרח', שנכתב ברבע הראשון של המאה הארבע-עשרה, ושמוזכרים בו שכונה יהודית ובית כנסת, וספרו של הנזיר יעקב (יקופו) מוורונה, שצוין בו מקום מושבם של היהודים בירושלים. להלן אעסוק בהבנת שני מקורות אלה והיחס ביניהם.

לעניין מיקום השכונה ובית הכנסת חשוב גם לתארך את בית הכנסת המצוי כיום במרכז הרובע היהודי, ואשר מיוחס לרמב"ן. הצגת ראייה לכך שבית כנסת זה קדם לראשית המאה החמש-עשרה יש בה כדי לערער באופן משמעותי את התאוריה שבית הכנסת של קהילת ירושלים במאה הארבע-עשרה היה על הר ציון.

בדברים להלן אנסה לברוק סוגיות אלה על סמך המקורות שעליהם התבסס ריינר, וגם על סמך אלה שמהם בחר להתעלם, ובהקשר הגאוגרפי-היסטורי של תולדות יהודי ירושלים לאחר התקופה הצלבנית.

בין אשתורי הפרחי ליעקב מוורונה

כאמור שני המקורות היחידים שהזכירו לדעת ריינר שכונה יהודית על הר ציון הם חיבוריהם של החכם היהודי והנזיר האוגוסטיני, אשר המאוחר שבהם תיאר את המציאות בשנת 1335. זאת נקודה חשובה, שכן מעבר השכונה למקומה הנוכחי התרחש לדעת ריינר סביב שנת 1400. לשון אחרת, אף אם נקבל את פירושו למקורות אלה, גם לדבריו אין ראייה ישירה לקיומה של שכונה יהודית על הר ציון במהלך שני השלישים המאוחרים של המאה הארבע-עשרה.

אשתורי הפרחי הזכיר את השכונה היהודית ובית הכנסת אגב דיון בהלכות מעשר שני:

נמצא אם כן שבזמן הזה המפריש מעשר שני בירושלים צריך להוליכו לים המלח או מפרר וזורר לרוח, וזה דעל כרחיה צריך לקרוא לו שם, ואחר שקרא לו שם מעשר שני נתקדש ונאסר אם לא כפדיון או כחילול,

3 למשל בניגוד לדעתו כעת שניתן להבין את תולדות יהודי ירושלים לאחר התקופה הצלבנית רק באופן שבו הוא מציע, כתב ריינר בשנת תש"ס: 'קריאה מדוקדקת של מקורות יהודיים ונוצריים מן המחצית הראשונה של המאה הי"ד מאפשרת להניח כי השכונה היהודית לא עמדה באותה עת במקומה הנוכחי וכי סדר התיישבותם של היהודים בירושלים לאחר התקופה הצלבנית היה מורכב יותר מן המתואר בדרך כלל, וחלקו עדיין לא נרשם' (ריינר, ואיך [לעיל, הערה 1], עמ' 279). על התהליך שבו הופכת הנחה או הצעה לעובדה מקובלת במחקר, ראו את מאמרו הקלסי של מילר: J.M. Miller, 'Site Identification: A Problem Area in Contemporary Biblical Scholarship', ZDPV 99 (1983), pp. 125-128

הוא אינו יכול לפדותו שם ולא לחללו שם, אם כן הוצרך להפרישו משאר הפירות שלו ואחר כך לאבדו במקום נקי. האמנם מסתברא שיש ליושבי ירושלים כפי מה שאנו רואים בזה העת הקל מטורח הוצאת הפירות למקום רחוק. ואיך? שהרי ירושלים לחוד וציון לחוד [...] וכתוב בספר דברי הימים א' 'ויעש לו בתים בעיר דוד ויכן מקום לארון האלוהים ויט לו אוהל', הרי שזה האוהל הוא בציון. והנך רואה כי עוד היום האוהל הזה עומד קיים כתחילת הווייתו והוא בכיפה, וכנגד הר המוריה לדרום והכל קורין לו היכל דוד. ולפניו, לצפונה מערבו רחוב, אין ספק שהוא מציון. וזה קרוב מאוד אל בית הכנסת שהיא היום שם ואל השכונה. ואם כן, נקל הוא להם להוליך שם פירותיהם, וכבר יצאו מירושלים, ויתקנום שם [...] ואולי בית הכנסת והשכונה, הכל בציון? אבל מה נעשה היום שהרי דרכי ציון אבלות ומסילות ירושלים שוממות ולא ניכר גדריהם בכירור שהיום תראה העיר גבוהה מהר המוריה, וכל שכן בית הכנסת והשכונה.⁴

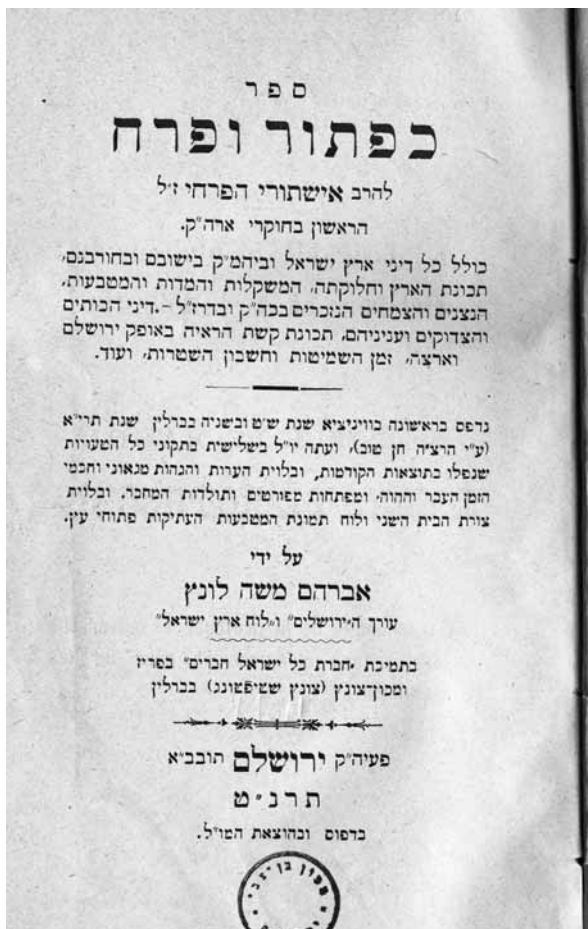
לדעת ריינר כעת, דבריו של החכם ניתנים להבנה באופן אחד בלבד: שבית הכנסת והשכונה היהודית של ירושלים במאה הארבע-עשרה שכנו על הר ציון.⁵ דבריו אלה מנוגדים לדעתו של אברהם משה לונץ, שסבר שהשכונה היהודית שאליה כיוון החכם זהה לרובע היהודי בן ימינו,⁶ אולם הם גם שונים בפרטים מהותיים מדעתו של ריינר עצמו כעשור מוקדם יותר. בעוד שכיום הוא טוען שיהודי ירושלים גרו בציון

שער ספרו של אישתורי הפרחי, כפתור ופרח, דפוס ונציה [ש"ח?]

ויכלו לפדות את פירותיהם במקומם, הרי מוקדם יותר כתב שלא היה עליהם לטרוח הרבה בהוצאת פירותיהם, שכן שכונתם הייתה קרובה להר ציון.⁷

4 אישתורי הפרחי, כפתור ופרח, ב, מהדורת א"מ לונץ, ירושלים תרנ"ט, עמ' תקנט-תקס.
 5 ריינר מבין כעת שלא היה על יהודי ירושלים לטרוח הרבה בהוצאת פירותיהם 'שהרי הם גרו מחוץ לעיר, מחוץ לחומותיה ההיסטוריות של ירושלים [...] הם גרו בציון, וציון אינה ירושלים, "שהרי ירושלים לחוד וציון לחוד"'. והוא חזר על כך בהידרשו למשפט המופיע בסוף דבריו של ר' אישתורי הפרחי: "וא"כ נקל להם להוליך שם פירותיהם, וכבר יצאו מירושלים, ויתקנום שם". מקום מגורי היהודים אינו בירושלים שבין החומות ועל כן בידם להתקין את הפירות "שם", במקומם'. בהמשך הוא ציין, אגב דיון ארוך שלא אחזור כאן על כולו: 'מכל מקום אף אם בגלל עמעום הגבולות הותיר אישתורי הפרחי ללא הכרעה את השאלה אם השכונה היא חלק מציון המקראית, ההיסטורית, ודאי הוא כי לדבריו מקומה מחוץ לגבולות ירושלים – שאילולא כן לא הייתה כל משמעות לטענתו ההלכתית, והרי הוא שנה וחזר ושנה כי מי שגרים בשכונה יכולים לפדות בתוכה את פירות מעשר שני שלהם'. ראו: ריינר, אין עטרה (לעיל, הערה 1), עמ' 122-124.
 6 אישתורי הפרחי (לעיל, הערה 4), עמ' תקנט, הערה 3.
 7 'אגב דינו בהלכות פדיון פרות [...] קובע הפרחי כי כיוון שירושלים וציון הם מקומות שונים, אין על תושבי ירושלים לטרוח הרבה בחובת הוצאת הפירות, די להם בהוצאתם לציון' (ריינר, ואיך [לעיל, הערה 1], עמ' 280).

Caftor va-pherach

par

Estori ha-Parchi

le premier explorateur de la Terre-Sainte (au treizième siècle)

Contient

Toutes les lois religieuses concernant la Terre-Sainte, la topographie de tout le pays et ses divisions, ses anciens poids, mesures et monnaies, quelques essais sur son histoire et son archéologie, la description du second Temple, etc.

Troisième édition

Corrigée et pourvue de remarques scientifiques, de deux index, de la biographie de l'auteur, d'une vue du second Temple et d'un tableau numismatique.

par

A. M. LUNCZ

Subventionné de l'Alliance Israélite Universelle à Paris et la Fondation-Zunz à Berlin

JERUSALEM, 1899

Imprimerie de l'Editeur.

21289-207

שער ספרו של אישתורי הפרחי, מהדורת לונץ, תרנ"ט (1849)

המקור האחר שעליו ביסס ריינר את דעתו שהשכונה היהודית הייתה לא רחוק מחדר הסעודה האחרונה ומהיכל דוד הוא ספרו של הנזיר יעקב מוורונה. במאמר מתש"ס ציטט משפט אחד מתוך ספר זה: 'ברדתך מהר ציון, כשני מטחויי אבן בכיוון [כנסיית] הקבר, מול המקום אשר שם גרים עתה היהודים, נמצא בית כייפא'⁸. ריינר השתמש באתרים הכלולים במשפט זה כדי לקבוע נקודות ציון הנוגעות למיקומה של השכונה היהודית, ומתוך כך הסיק כי היא נמצאה על הר ציון. דא עקא שבאותו משפט אמנם נזכר הר ציון, אולם הוא מנותק מהתיאור העיקרי והארורך של ההר בדברי הנזיר. בראש דבריו כתב הנזיר:

נתחיל אם כן בהר ציון. בהר קדוש מאוד זה רואים הרבה אתרים מקודשים. הר ציון זה נמצא באחד מקצות ירושלים, ובזמן העתיק היה שם מבצר חזק מאוד, מאחר שממזרח, מדרום וממערב לו יש גאות גדולים, בעוד בצדו הצפוני, לכיוון העיר, היו חומות ומגדלים חזקים מאוד וחפיר גדול. אולם עתה העפלה להר זה מעוררת

8 התרגום כפי שמובא אצל ריינר (שם), עמ' 279.

באדם הנוצרי השתאות רבה, מאחר שכיום נמצא על הר ציון רק חדר סעודת הארון [cenaculum Domini], וליד חדר סעודת הארון, מרחק השלכת אבן משם, יש קפלה ארמנית וכן מקום קטן למדי שנמצאים בו ארבעה נזירים ארמנים. כל הביניים בהר ציון, בו ובסביבתו, הרוסים ואינם מיושבים, אלא יש בהם גפנים וטרשים וחומות חרבות ומקומות קדושים שאותם נפקד על פי סדר.⁹

התמונה העולה לכאורה מהטקסט היא של אזור שחלקו טרשים וקצתו כרמים, ושפזורים בו מקומות קדושים וחורבות, שהנזיר פקד ומנה. קשה לראות כיצד תיאור זה עולה בקנה אחד עם קיומה של שכונה מיושבת באותו האתר ממש. אך לדעתו של ריינר אין לקרוא את הדברים האלה כפשוטם; הוא טען שהנזיר תיאר רק מקומות קדושים לנצרות, וכי הכתוב בקטע זה אינו מציג את המציאות, אלא מתאר בלשון ספרותית מצב אחר.¹⁰ חוקר ראשי כמובן לפרש טקסט על דרך הדרש או הסוד, אולם לא ייתכן לקבוע שאי אפשר להבין את הטקסט אלא בדרכים אלה ולשלול את הבנתו כפשוטו. לפיכך דעתו של ריינר היא פרשנות אפשרית של הטקסט, אך מכאן ועד לקביעה שמדובר בראיה, ארוכה הדרך.

לאחר דיון ארוך בשאלה למה התכוון הנזיר, ולאחר ששלל את האפשרות שמדובר בתיאור המציאות כפי שנראתה לעיניים גשמיות במאה הארבע-עשרה, כלומר שהר ציון היה חרב, העלה ריינר טענה מכרעת לכאורה: 'ארליך התעלם לחלוטין מן העובדה כי הנזיר ציין את בית כייפא – ועל כן גם את השכונה – ביחס להר ציון ובמרחק מבוטל של "שני ידווי אבן" ממנו, מרחק עשרות מטרים ספורים בלבד'.¹¹ זו טענה תמוהה: כל מי שעסק אי פעם בספרות המסעות של ימי הביניים יודע שאין להסתמך על מרחקים שציינו עולי רגל מהסיבה הפשוטה שהם לא מדויקים. כדי להמחיש את העניין ראוי להביא את דברי אותו הנזיר כמה שורות לאחר מכן: 'Extra Portam piscium, que vadit versus Rama et Jaffa et Joppe [sic] ad jactum unius lapidis est locus martirum [sic] in que sepulti fuerunt XII milia martyrum' (מחוץ לשער הרגים שמוליך לרמה וליפו [ויפו], במרחק ידווי אבן אחת נמצא מקום המרטירים שבו נקברו 12,000 מרטירים).¹² על פי המקובל מקום המרטירים הנזכר נמצא באזור בית הקברות ממילא, כחצי קילומטר משער יפו.¹³ אם אותו נזיר תיאר טווח כזה כמרחק ידווי אבן

9 התרגום מתוך מאמרי. ראו: ארליך (לעיל, הערה 1), עמ' 53-54.

10 ריינר, אין עטרה (לעיל, הערה 1), עמ' 126-127.

11 שם, עמ' 130. במאמרו המוקדם הוא קבע מרחק מדויק יותר, 60 מ'. ראו: ריינר, ואיך (לעיל, הערה 1), עמ' 280.

12 R. Röhrich, 'Le pèlerinage du moine augustin Jacques de Vérone (1335)', *ROL*, 3 (1895), p. 206; U. Monneret de Villard, *Liber peregrinatiois di Jacopo da Verona*, Roma 1950, p. 47. ריינר ציין בדבריו שמהדורה מאוחרת זו של ספרו של יעקב מוורונה היא מהדורה ביקורתית, ולכן ראוי לצטט ממנה. הוא אף טרח להביא את דבריו של אשתור על מהדורה זו. 'אשתור, קרית ספר, כח (תשי"ב), עמ' 174-176. לכן לאפוקי הטענה המשתמעת שבמהדורה זו מובאים דברים שונים מאלו שבמהדורתו הוותיקה יותר של רייכט הבאתי כאן את שני מראי המקום. לעצם הטענה חשוב להדגיש כי אשתור ציין שמדובר בשתי מהדורות שמבוססות על אותו כתבי-יד, שהוא כתבי-יד יחיד. לפיכך במהדורה המאוחרת כמו במקדמת אין חילופי גרסאות כנהוג במהדורות ביקורתיות, ואין לצפות להבדלים משמעותיים ביניהן. כאשר זהו מצב הדברים, אני מעדיף להסתמך על קריאתו של בר סמכא כמו רייכט. וראו: ריינר, אין עטרה (לעיל, הערה 1), עמ' 125, הערה 43.

13 D. Pringle, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem*, III, Cambridge 2007, pp. 217-220; A.J. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, London 2001, p. 184. פרינגל ציין אמנם שבמרחק של כ-180 מ' מצפון-מערב לשער יפו התגלתה מערה שכנראה טמונים בה חלק מקרבנות הטבח משנת 614 לסה"נ, אולם העיר שאין עדות

אחת, האם ניתן לקבל את ההנחה שמרחק שני ידויי אבן הוא פחות מ-100 מ' מה שניתן להוכיח ממובאה זו הוא שמרחקים בכתבי עולי רגל – ויעקב מוורונה בכללם – אינם מדויקים, ושאין לסמוך עליהם. כיוצא בזה, מאחר שמידת המרחק הזאת אינה חד־משמעית ומוגדרת, אין שום צורך בקביעת הנקודה המדויקת שממנה הוטלה אותה אבן דמיונית ובדיון המפורט שהוקדש לכך.¹⁴ לפיכך דומה שדבריו של הנזיר מוורונה מצביעים על מה שהיה ידוע ממילא: במאה הארבע־עשרה הייתה שכונה יהודית בירושלים, אך כפי שכתבתי במאמרי הקודם, הנתונים שהביא אינם מאפשרים להסיק כיום היכן בדיוק היא הייתה.

בנוסף, צרף ריינר למאמרו משנת תש"ס את מפת מרינו סנודו ששורטטה בסמוך לזמן שחוברו ספריהם של אישתורי הפרחי ויעקב מוורונה, בליווי ההסבר הבא: 'האתרים המתוארים על פניו הם: חדר הסעודה האחרונה ("קנקולום") הנמצא בתוך מתחם מוקף חומה, "קברי המלכים" (צמודים לקו החומה הדרומית) ומקום מותה של מרים. ייתכן שהאחרון מציין את מקומה של השכונה היהודית'.¹⁵ אתר מותה של מרים אמנם מצוין במפה מצפון־מערב לחדר הסעודה האחרונה, במרחק כמה עשרות מטרים ממנו לכל היותר, ממש במקום שהציע המחבר שהייתה בו השכונה היהודית על פי דברי ר' אישתורי הפרחי ויעקב מוורונה, אלא שיעקב מוורונה תיאר מקום זה בפירושו ולא הזכיר שם יהודים.¹⁶ זאת ועוד, אילו אכן היה זה מקום שכונת היהודים, הרי מולה היה בית כפיא, שנזכר קודם לכן בתיאור של הנזיר מוורונה – מדוע אפוא טרח הנזיר להזכיר את מקומם של יהודי ירושלים, שבוודאי לא עניין איש מקוראי ספרו, שעה שיכול היה לתאר את בית כפיא כסמוך למקום מותה של מרים? במאמרו האחרון קבע ריינר את ההייררכייה בין דבריו של אישתורי הפרחי לתיאורו של יעקב מוורונה:

על אמירה חד־משמעית אחת כמו זו של אישתורי הפרחי להאיר בצלמה את שאר העדויות, שאינן חד־משמעיות כמותה, ושפתוחות לפירושים אחרים. ראיות אינן שוות ערך, ולא כל אחת מביאה לפתיחת הדיון מחדש. זו המכרעת, הברורה והחד־משמעית, אינה רק ראייה, אלא גם מפתח לפירוש האחרות, הבהירות פחות ממנה. עדותו החד־משמעית של הפרחי, שהיה תושב ירושלים פרק זמן מסוים בראשית המאה הארבע־עשרה ואיש הלכה מובהק שאימץ לו בכתיבתו הגאוגרפית אמות מידה מדויקות, היא שצריכה לעמוד עתה ביסוד פרשנותן של העדויות האחרות, הניתנות לפירושים שונים, ובכלל זה עדותו של הנזיר מוורונה.¹⁷

גם כאן מדובר בשינוי עמדה ביחס למאמר הקודם, שבו טען שמדובר בשני מקורות שמבארים ומשלימים זה את זה.¹⁸ מלבד העובדה ששינוי דעה זה איננו מנומק, הדברים על אודות איכות תיאורו של ר' אישתורי הפרחי טעונים בירור: מה היו אמות המידה שלפיהן זיהה החכם את הר ציון? במקומות אחרים בספרו הוא טען שהדרך העיקרית שנקט על מנת לזהות אתרים מקראיים

לכך שהמערה הייתה ידועה קודם לסוף המאה העשרים. ראו: פרינגל (שם), עמ' 220. זאת ועוד, גם אם ייטען שלמערה זו התכוון הנזיר, עדיין מדובר במרחק גדול בהרבה מכמה עשרות מטרים.

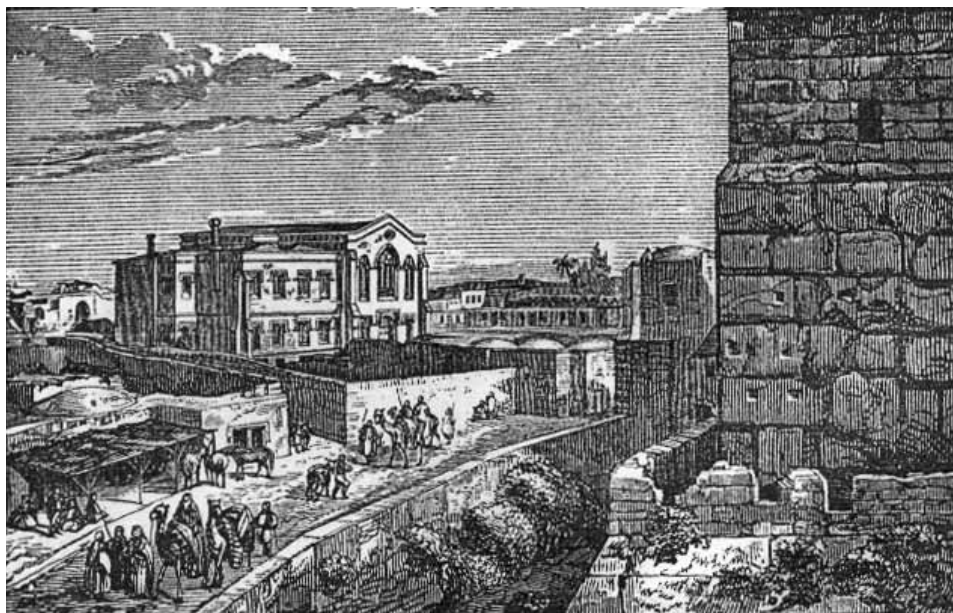
14 ריינר, אין עטרה (לעיל, הערה 1), עמ' 128-130.

15 ריינר, ואיך (לעיל, הערה 1), עמ' 282.

16 יעקב מוורונה, מהדורת רייכט (לעיל, הערה 12), עמ' 195.

17 ריינר, אין עטרה (לעיל, הערה 1), עמ' 124.

18 ריינר, ואיך (לעיל, הערה 1), עמ' 281.

אזור המצודה, שולי הרובע הארמני וכנסיית המשיח בסוף המאה התשע-עשרה. אזור זה נחשב על פי מקורות מוסלמיים מהתקופה הממלוכית והעות'מאנית לחלק מ'שכונת ציון'

היא השתמרות שמותיהם בפי יושבי הארץ.¹⁹ ראוי אפוא לבדוק היכן היה האזור שנקרא 'ציון' לאחר התקופה הצלבנית.

ממקורות מוסלמיים מהתקופה הממלוכית ומראשית התקופה העות'מאנית ניתן להבין שב'ציון' נכללו גם חלקים נכבדים של הרובע הארמני המודרני שבתוך החומות העות'מאניות. בתעודות הר הבית נכתב שבשכונת ציון הייתה זאוית א-שיח' יעקוב אלעג'מי.²⁰ מקום זה מזוהה במסגד הנושא שם זה עד עצם היום הזה, כ-100 מטרים ממזרח למצודה.²¹ בתעודה משנת 1585, שארחיב בעניינה בהמשך, נאמר:

קבוצה מתושבי ירושלים הנאצלה משכונת ציון באו בפנינו והתאוננו על כי [בנין] עדת היהודים חידשו בית כנסת בירושלים הנאצלה בזמן האסלאם, [והיום נמצא בית הכנסת] בשכונת למסגד הנאצל הנמצא בשכונת היהודים. הם [היהודים] מחזיקים בבית הכנסת, גרים מסביב למסגד ובגללם הושבתה עדת המוסלמים [מהתפילה...].²²

לשון אחרת, כיוכל לאחר שהוקפה ירושלים בחומות קבלו מוסלמים תושבי שכונת ציון על ההפרעה שגרם בית הכנסת לתפילה המוסלמית. הדעת נותנת שמדובר בתושבי חארת צהיון אלג'נאניה (שכונת

19 איתורי הפרחי (לעיל, הערה 4), עמ' רמה, רפב; 'י פראוור, 'ד' אשתורי הפרחי, ראשון לחוקרי ארץ-ישראל: במלאות 650 שנה לספרו 'כפתור ופרח', ארץ שומרון, ירושלים תשל"ד, עמ' 109; 'י ברסלבי, 'בית שאן כמרכז למחקריו של ר' איתורי הפרחי', בקעת בית שאן, ירושלים תשכ"ב, עמ' 92.

20 D. Little, *A Catalogue of Islamic Documents from al-Haram aš-Šarīf in Jerusalem*, Beirut 1984, p. 135, no. 521

21 פרינגל (לעיל, הערה 13), עמ' 189-192; M.H. Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, [London] 1987, p. 70; 'י דרורי, 'מפת ירושלים הממלוכית', ב"ז קדר (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 183, מס' 217.

22 א' כהן וא' סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 80-81.

קבר דוד בהר
ציון, אמצע המאה
התשע-עשרה

ציון הפנימית), שלדברי מג'יר א־דין שכנה ממערב לשכונת היהודים, שבאותה עת הייתה לכל הדעות באזור הרובע היהודי הנוכחי.²³ יש להניח שהעובדה ששכונה זו נקראה 'שכונת ציון', מעידה שהיא הייתה באזור הגאוגרפי שכונה בפי בני הזמן 'ציון'. כלומר מקורות מוסלמיים מלמדים לכאורה שהאזור שנקרא 'ציון' מסוף המאה הארבע-עשרה ואילך היה נרחב באופן משמעותי מאזור הר ציון בהגדרתו המצומצמת (זה שנמצא כיום מחוץ לחומות העיר העתיקה), עד כדי חפיפה מסוימת לאזור הרובע היהודי של היום. אמנם אין עדויות ישירות שכך היה גם בראשית המאה הארבע-עשרה, אולם אין כל סיבה להניח שהשם נדר, וסביר מאוד שהשם 'ציון' כלל את האזור שממערב לרובע היהודי המורדני גם בתקופה זו.

בתקופה הצלבנית היה כנראה בתחומי הרובע היהודי בן ימינו, לכאורה ממזרח לקרדו, אזור שכונה 'רובע ציון'.²⁴ על פי הנוסע בורכהרד מהר ציון, שביקר בירושלים בשנות השמונים של המאה השלוש-עשרה, הר ציון השתרע ממגדל דוד מזרחה עד הגיא, ומשם דרומה עד גיא בן-הינום וחזרה עד למצודה, כלומר כל הגבעה הדרומית-מערבית של ירושלים העתיקה, כולל הרובע היהודי, נחשבה הר ציון.²⁵ על רקע זה ניתן להציע בזהירות שהתלבטותו של ר' אישתורי הייתה אם השם 'ציון' כוון

23 מג'יר א־דין, אלאנס אלג'ליל בתאריח' אלקרס ואלח'ליל, ב, נג'ף 1968, עמ' 52; דרורי (לעיל, הערה 21), עמ' 183, מס' 214.

G. Bresc-Bautier (ed.), *Le cartulaire du chapitre du Saint-Sépulcre de Jérusalem*, Paris 1984, no. 169, 24 pp. 322-323

J.C.M. Laurent (ed.), *Peregrinatores medii aevi quatuor: Burchardus de Monte Sion, Ricoldus de Monte Crucis, Odoricus de Foro Julii, Willebrandus de Oldenburg*, Leipzig 1864, p. 64, ארץ ישראל בסוף התקופה הצלבנית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ג, עמ' 123-124.

לכל שטח הגבעה הדרומית-מערבית של ירושלים העתיקה, כולל הרובע היהודי בן ימינו, או שמא רק לשטח שממערב לרחוב היהודים, כפי שניתן להבין מתיאורו של מג'יר א־דין.

מעבר לכך ראוי להכיר במגבלותיו של ספר 'כפתור ופרח'. אף שמחברו גר תקופה מסוימת בירושלים ו'אימץ לו בכתובתו הגאוגרפית אמות מידה מדויקות', הוא כתב למשל שקבר חולדה, שזיהה על פסגת הר הזיתים, היה בתוך חומות ירושלים בזמן שבית המקדש היה קיים.²⁶ סביר להניח כי ר' א־ישתורי ראה את הקבר על הר הזיתים והכיר ברייתא שנאמר בה שקבר חולדה נמצא בתוך חומות ירושלים, ולכן הבין את אשר הבין, תוך שהוא עושה שימוש מושכל במידע שהיה ברשותו ובאמות המידה שהיו מקובלות בימיו, אך מכאן ועד קבלת דבריו כמבוססים על אמות מידה גאוגרפיות מדויקות בימינו, רב המרחק.

כאשר זאת איכות המקורות שמוכיחים לדעת ריינר את טענתו, ראוי להדגיש את השתיקה המוחלטת של מקורות אחרים. מקור רב חשיבות להכרת הר ציון בתקופה הממלוכית הוא תעודות המנזר הפרנציסקני שהיה קיים אז על ההר. במקצת התעודות קיים פירוט של נכסים שנרכשו: טיכס, בעליהם הראשונים ונכסים שגבלו בהם. ככל שהתעודות מאוחרות יותר, מוזכרים בהן יותר מבנים, אולם גם בשלבים מאוחרים יותר מדובר בשטח שהיה מיושב בדלילות, ומכל מקום שכונה יהודית בת מצרא למנזר או לאדמותיו אינה מתוארת ואינה מוזכרת אף לא בתעודה אחת.²⁷ יהודים הוזכרו לראשונה רק במאה החמש-עשרה כבעלי חלקה קטנה שגבלה בנכסי המנזר, במקום שונה מזה שריינר טען שהייתה בו שכונה יהודית במאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה, וכאשר השכונה היהודית הייתה בתחומי הרובע היהודי של ימינו גם לדעתו.²⁸ זאת ועוד, עולי רגל רבים תיארו את המנזר ואת סביבותיו במאה הארבע-עשרה, אולם איש מהם לא כתב על יהודים שהתגוררו בסמוך אליו, וודאי שלא על יחסי השכנות העוינים ששררו על פי הנטען בינם לבין יושבי המנזר.²⁹ אמנם שתיקת מקורות

26 א־ישתורי הפרחי (לעיל, הערה 4), א, ירושלים תרנ"ז, עמ' קא-קב.

27 P. Garcia Barriuso, *España en la historia de la Tierra Santa*, I, Madrid 1992, pp. 15-104; A. Arce, *Expediciones de España a Jerusalem*, Madrid 1958, pp. 1-4; P.E. Castellani, *Catalogo dei Firmani ed altri documenti legali: Emanati in lingua araba e turca consernenti i Santuari le proprieta i diritti della Custodia di Terra Santa conservati nell'Archivio della stessa Custodia in Gerusalemme*, Jerusalem 1922, pp. 5-9; G. Golubovich, *Serie cronologica dei reverendissimi superiori di Terra Santa: ossia, dei provinciali custodi e presidenti della medesima: già commissari apostolici dell' Oriente e sino al 1847 in officio di gran maestri del S. Militare Ordine dal SS. Sepolcro: attuali prelati mitrati, provinciali e custodi di T.S., guardiani del Monte Sion e del SS. Sepolcro di N.S.G.C. ecc.*, Jerusalem 1898, pp. 128-184; S. de Sandoli, *The Peaceful Liberation of the Holy Places in the XIV Century*, Cairo 1990, pp. 87-90

28 ריינר, ואיך (לעיל, הערה 1), עמ' 295-296. יהודי נוסף מוזכר כתושב רובע ציון בתעודות הר הבית. כבר ציינתי במאמרי הקודם שאין כל הוכחה שמדובר ברובע שעיקר תושביו היו יהודים; למעשה המעט שאנו יודעים על אודות אוכלוסייתו מצביע על כך שהיא הייתה בעיקרה לא יהודית. דה סנדולי ציין שכבר בשנת 1377 היו מזימות יהודיות לחמוס את קברי דוד מירי הפרנציסקנים, אולם לא ציין את המקור ליריעה זו וגם לא טען שיהודים היו אז שכני המנזר. בכרוניקה הספרדית שמדובר בה על סכסוך משנת 1394 לא הוזכרה שכנות בין יהודים לפרנציסקנים בהר ציון, אלא הוזכרו יהודי ירושלים. ראו: דה סנדולי (שם), עמ' 88; ארסה (שם), עמ' 4.

29 בשני כרכים עבי כרס שלוקטו בהם תעודות ותיאורים מהמאה הארבע-עשרה לא נזכרו יהודים כלל כתושבי הר ציון. ראו: G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*, IV-V, Firenze 1923-1928

אינה יכולה להוכיח כי לא התקיימה שכונה יהודית בסמוך למנזר, אולם לאור ריבוי המקורות יש בכך כדי לסייע מאוד לטענה זו.

הכרונולוגיה של הקמת בית הכנסת ברובע היהודי של ימינו

שאלה נוספת הקשורה בקשר הדוק לסוגיית מיקום השכונה היהודית לאחר התקופה הצלבנית, היא מתי קיים בית הכנסת המצוי בלב הרובע היהודי, ואשר מיוחס לרמב"ן. במאמרי הקודם הראיתי שיש לתארכו לכל המאוחר למחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה.³⁰ מה המקורות לכרונולוגיה זו? ר' עובדיה מברטנורה תיאר באיגרתו משנת 1488 את בית הכנסת של ירושלים והעלה על הכתב כמה פרשיות שהיו קשורות בו. הוא הזכיר את הריסתו בשנת 1474 ואת בנייתו מחדש מאוחר יותר, וכן את סיפור בניית המסגד הסמוך לו. סיפור זה נסב על בית שעמד בשכונות לבית הכנסת, ושהיה שייך למשפחה יהודית; כתוצאה מסכסוך עם הקהילה היהודית התאסלם אחד מבני המשפחה, ובעקבות זאת החליטה אמו להקדיש את הבית למסגד.³¹ לא ידוע מתי בדיוק התרחש אירוע זה, אבל ברור שבית הכנסת היה קיים עד 1474. נוסף על כך בית הכנסת הוזכר כבר בתיאורו של צליין נוצרי משנת 1421.³² בצד הכרונולוגיה המוחלטת, כלומר השנה שבה תועד בניין בית הכנסת, קיימת כרונולוגיה יחסית שעל פיה בית הכנסת קדם למסגד. דבר זה מוכח הן מדבריו של ר' עובדיה, והן משום שבזמן הדיון המשפטי הראשוני בשנת 1474 נבדק המבנה גם מבחינה הנדסית, וסביר להניח שאילו העלתה הבדיקה שבית הכנסת נבנה לאחר המסגד, היו לכך השלכות על פסקי בתי הדין.³³ יתר על כן, אמנם בית הכנסת לא הוזכר במפורש לפני שנת 1421, אך לא כן המסגד הסמוך אליו, שסיפור הקמתו תואר לעיל. מג'יר א־דין כתב במפורש שהמינרט של המסגד חוֹדַשׁ בשנת 1397.³⁴ משמעות הדבר שהמסגד היה קיים כבר קודם לכן, ובית הכנסת היה כאמור קדום ממנו. זו הסיבה העיקרית לכך שיש להקדים את בניין בית הכנסת לפחות למחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה.

ריינר לא עסק כלל בתיארוך זה, שלכאורה הוא מבוסס היטב. במקום זה הוא ניסה להוכיח שיש לסמוך על ספרו של השופט הירושלמי שהאב א־דין אבן עֵבִיָה, שנכתב בו כי בית הכנסת נרכש כשבעים-שמונים שנים קודם למאורעות 1474-1475. לדבריו 'הרצאת הדברים על ידי אבן עבִיָה היא אכן עוינת אך מדויקת'.³⁵ שלמה דב גויטיין, שפרסם קטעים מספר זה, הצביע על כך שזהו

30 ארליך (לעיל, הערה 1), עמ' 60-63.

31 מ"ע הרטום וא' דור, מאיטליה לירושלים: איגרותיו של ר' עובדיה מברטנורה מארץ-ישראל, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 64.

32 T. Tobler, *Descriptiones Terrae Sanctae*, Leipzig 1874, pp. 239-240; ריינר, ואיך (לעיל, הערה 1), עמ' 314-315.

33 מג'יר א־דין (לעיל, הערה 23), עמ' 300-301. ריינר הסתמך על התרגום העתיק של יהודה מהמאה התשע-עשרה ועל תרגום מאוחר יותר (כנראה של פולק) לספרו של מג'יר א־דין שנכלל ב'ספר היישוב ג' (בהכנה). ראו: ריינר, אין עטרה (לעיל, הערה 1), עמ' 115. מדובר בתרגומים שמבוססים על מהדורות מוקדמות של ספרו של מג'יר א־דין, ששוב אינן מקובלות במחקר, ושיש הבדלים משמעותיים בינן לבין המהדורה הנוהגת. ראו: י' דרורי, 'ההיסטוריוגרפיה הממלוכית ותרומתה לחקר ארץ-ישראל', קתדרה, 1 (אלול תשל"ו), עמ' 133-135.

34 מג'יר א־דין (שם), עמ' 49-50.

35 ריינר, אין עטרה (לעיל, הערה 1), עמ' 117.

חיבור בעייתי מאוד, משום שהמחבר נוגע בדבר.³⁶ אף על פי כן סבר שיש מקום לקבל כמה מדברי כנכונים, ובהם את העובדה שהמבנה אכן נרכש על ידי יהודים סביב 1400, ושהיהודים לא גרו בתחומי העיר ירושלים לפני רכישה זו.³⁷ אליהו אשתור סבר אחרת: 'לספר "ופא אל-עהוד" בתור מקור היסטורי צריך כמובן להתייחס בזהירות מלכתחילה, וההשוואה עם שאר המקורות מוכיחה שלעתים מוסר לנו אבן עובייה לא רק תיאור חד-צדדי, אלא גם מבובלבל ובלתי ברור'.³⁸ סיפור המעשה בקצרה: לדברי אבן עביה בית הכנסת נרכש על ידי היהודים כשבעים-שמונים שנים לפני שנת 1474, ולפיכך הוא פסק שבית הכנסת הוא בגדר 'חדש', ושלא הייתה ליהודים רשות להשתמש בו.³⁹ מי שפסק אחרת היה בית הדין הגבוה יותר בקהיר, וכשאבן עביה התעקש הוא הובל לקהיר, נשפט, נדון למלקות ונאסר עליו לחזור לירושלים.⁴⁰ קשה לדעת מדוע פסק בית הדין בקהיר אחרת מהשופטים הירושלמים. המקורות שבידינו הם ספריהם של אבן עביה ותיאורו של מג'יר א-דין, ששניהם לא ראו נחת מפסיקת הערכאה העליונה. הם לא טרחו לפרט די הצורך את דעת שופטי קהיר, ולכן אין לנו יודעים אם אלה חלקו באופן מהותי על פסיקת השופטים הירושלמים, אם היו בפני הערכאה העליונה עובדות שלא היו מוכרות לבית המשפט קמא, או שמא נועדה פסיקה זו למנוע מצב שבו שופטים פרובינציאליים יקבעו באמצעות פסיקות תקדימיות את הרוח השיפוטית ברחבי המדינה.

לדעת ריינר טענת השופט הירושלמי שבית הכנסת היה 'חדש' נתמכה על ידי שטר משנת 1425 שהוצג בדיון משפטי בשנת 1542 שעסק שוב בעניין בית הכנסת, ועמו הוצגו צווים של הסלטאנים הממלוכים שאישרו את השימוש בבית הכנסת. אותו שטר הוזכר גם בדיון משפטי בשנת 1585, אולם אז הוא כבר לא היה בנמצא.⁴¹ ריינר כתב על שטר אבוד זה במאמרו האחרון: 'המסמך מ-25 במרס

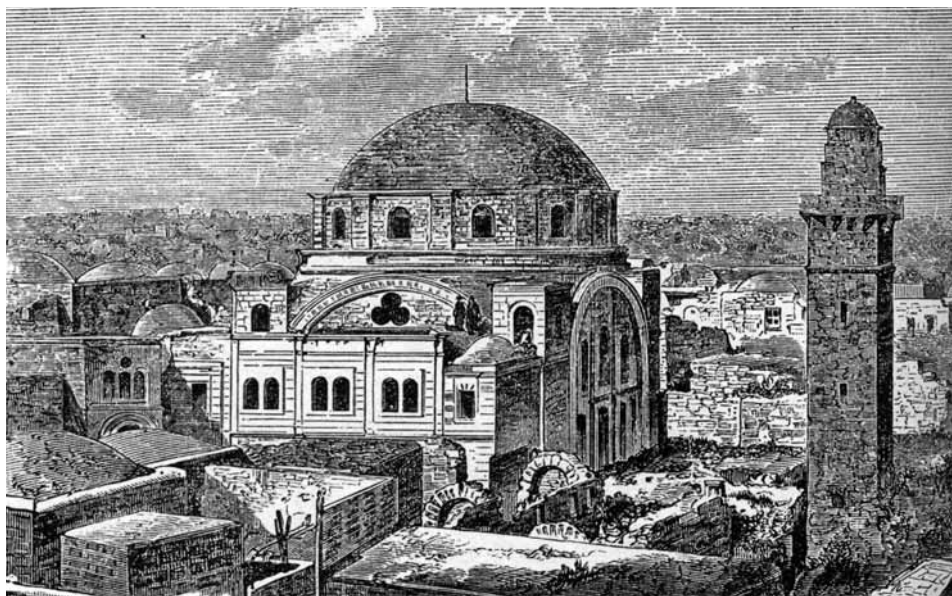
36 ש"ד גויטיין, 'ספרו של אבן עובייה על הריסת בית הכנסת היהודי בשנת 1474', ציון, יג-יד (תש"ח-תש"ט), עמ' 21.
37 שם, עמ' 22.

38 א' שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, ב, ירושלים תשי"א, עמ' 402, הערה 5.
39 ריינר דן באריכות רבה בסוגיית המעמד המשפטי של בית הכנסת שברובע מבלי להזכיר ולו למקור אחד הנוגע לעניין סבוך זה, ואפילו לא למקורות משניים. ראו: ריינר, אין עטרה (לעיל, הערה 1), עמ' 117-115. ליטל הפנה את תשומת הלב לכך שהטענה בדבר היות בית הכנסת 'חדש' עלתה רק לאחר שבדיון מקדמי פסקו השופטים שבית הכנסת והחצר הסמוכה אליו הם רכוש יהודי. ראו: D. Little, 'Communal Strife in Late Mamluk Jerusalem', *Islamic Law and Society*, 6 (1999), p. 86.
לכית כנסת בלא שהדבר ייחשב להפרת תנאי עמר. ראו: אשתור (שם), עמ' 208-210. אשתור גם דן באריכות רבה בהבדלים שבין ארבעת האסכולות המוסלמיות (מד'אהב) בנדרון, ובפנאן שהשיגו היהודים בעניין זה מגדולי הלכה מוסלמים בקהיר. ראו: שם, עמ' 402-415. לדברי רדורי 'כל מבנה שנבנה לאחר הכיבוש הערבי במאה השביעית הי הוא "מחודש" וקיים בחסד. ברצות השליט ייהרס ללא דין ודברים' (רדורי ולעיל, הערה 21), עמ' 174, הערה 133).
ראו גם: S. Ward, 'Taqi al-Din al-Subki on Construction, Continuance and Repair of Churches and Synagogues in Islamic Law', W.M. Brinner & S.D. Ricks (eds.), *Studies in Islam and Judaic Traditions*, II, Atlanta 1989, pp. 169-188

40 גויטיין (לעיל, הערה 36), עמ' 19-20; נ' לוז, 'הזירה הציבורית בירושלים הממלוכית והשתקפותה בפרשת בית הכנסת היהודי', המזרח החדש, מר (תשס"ד), עמ' 129-131.

41 נוסחה המלא של התעודה משנת 1585 שהוזכר בה בשנת 1542 הוצג שטר משנת 1425, אכן נעלם לצערי מעיני במאמרי הקודם. עם זאת לקביעה ששטר זה היה שטר הקנייה של בית הכנסת שהוזכר אבן עביה בחיבורו, אין כל זכר בנוסח התעודה. ראו: כהן וסימון-פיקאלי (לעיל, הערה 22), עמ' 81; ריינר, אין עטרה (לעיל, הערה 1), עמ' 118-119 והערה 32.

המסגד ליד בית
הכנסת הרמב"ן
ובית הכנסת
'החורבה' בשנות
השבעים של המאה
התשע-עשרה בציור
של יוהנס נ' זב

1425 הוא בלא ספק "שטר המקנה [הנמצא] אצל זקניהם הממונים עליהם במצרים".⁴² אלא שבסיכום הדיון משנת 1585, שהוא המקור לידיעותינו על אודות השטר משנת 1425, לא נכתב דבר שמצביע על כך שהוא היה שטר רכישה. זאת ועוד, ריינר העלה אפשרות זו בשנת תש"ס, אלא שאז הוא דחה אותה מפני שבית הכנסת הוזכר כבר בשנת 1421.⁴³ ואכן הדברים פשוטים: אם מישהו הזכיר את בית הכנסת בשנת 1421, לא ייתכן שהוא נרכש רק בשנת 1425. אף על פי כן לא זו בלבד שבמאמרו המאוחר טען ריינר שהשטר משנת 1425 הוא שטר הרכישה, אלא שלא הפנה למקור הסותר לכאורה טענה זו. משום מה אין כל הסבר להשמטה ולשינוי שחל בדעתו במהלך העשור האחרון. נוסף על כך ריינר מתייחס בסלחנות מופלגת לאי דיוקים לכאורה אצל אבן עביה. למשל שטר שאבן עביה תיאר כשטר שעניינו אירוע שהתרחש שבעים-שמונים שנים לפני המשפט שהתנהל בפניו (דהיינו סביב שנת 1400), עסק לדעת ריינר באירוע שהתקיים פחות מחמישים שנים לפני הדיון (שנת 1425), אך זהו בעיניו אי דיוק זניח ונסלח שאינו פוגם כלל במהימנות הרצאת הדברים של השופט.⁴⁴

42 ריינר (שם), עמ' 119. למען הסר ספק יש להדגיש שהציטוט 'שטר המקנה [הנמצא] אצל זקניהם הממונים עליהם במצרים' מכוון לדבריו של אבן עביה ולא לדיונים המשפטיים מהמאה השש-עשרה שבהם הוזכר השטר משנת 1425. ראו: גויטיין (לעיל, הערה 36), עמ' 30.

43 'אין להניח שהשטר שהוצג בפני בית הדין היה שטר הקנייה עצמו, שכן בירינו הידיעה שהובאה לעיל על קיומו של 'רחוב בית הכנסת של היהודים' כבר משנת 1421. הדעת נותנת שהיהודים הציגו בפני בית דין העות'מאני אישור משלהי מרס 1425 וצווים סלטאניים מאותה עת המאשרים את קדמותו של בית הכנסת' (ריינר, ואיך ולעיל, הערה 1), עמ' 316). העדות משנת 1421 שבה מדובר מופיעה בחיבורו של צליין מאנגליה שהזכיר בשנה זו את 'רחוב בית הכנסת' של ירושלים, כנראה באתר שבו מראים היום את בית כנסת הרמב"ן. תרגום דבריו ראו: ריינר (שם), עמ' 314-315.

44 ריינר, אין עטרה (לעיל, הערה 1), עמ' 118.

לסיכום, מן הסתם יש דברים נכונים בסיפורו של אבן עביה, אך אין להתעלם מעובדת היסוד שהוא כתב את ספרו כבעל עניין מובהק. גם העובדה שבית הדין בקהיר פסק בשונה ממנו איננה חסרת משמעות, אף שאפשר לטעון – אם כי לא להוכיח – שלבית דין זה היו שיקולים נוספים בדיונו במקרה שהובא בפניו. לפיכך כדי להוכיח טענות המבוססות על ספרו של אבן עביה, צריך לתמוך אותן בעדויות מסייעות. מאחר שבמקרה שלפנינו הניסיון לאשש את הדברים עומד בסתירה לכרונולוגיה היחסית שהוצגה לעיל, דומה שאין לקבל את דבריו של אבן עביה כראיה משמעותית בסוגיה שבדיון.

ייחוס בית הכנסת לרמב"ן

לאחר שפירטתי את עמדתי בעניין תיארוך בית הכנסת למאה הארבע-עשרה, כתבתי בפאת מאמרי הקודם שהמסורת המייחסת את בית הכנסת לרמב"ן איננה ניתנת להוכחה בעת הזאת, והיא כשמה – מסורת. עם זאת לאור הניתוח דלעיל טענתי לסבירותה.⁴⁵ ריינר הקדיש לעניין זה, שכאמור איננו עיקר מאמרי, כמעט מחצית ממאמרו, וטענתו העיקרית היא שהמסורת היא המצאה בת המאה השש-עשרה. זו אכן טענה סבירה, אף כי יש להדגיש שאין בה לשלול את האפשרות שהמסורת על ייחוס בית הכנסת לרמב"ן הייתה קיימת קודם למאה השש-עשרה, ושרק אז היא צפה ועלתה על פני השטח והופיעה בכתובים. ומכל מקום יש להעיר שטענה זו מבוססת על היגיון הפוך מזה שהנחה את ריינר בעניין הר ציון: במקרה זה טען כי שתיקת המקורות מוכיחה את אי קיומה של המסורת לפני המאה השש-עשרה, ואילו במקרה של הר ציון שתיקת המקורות אינה מוכיחה לדעתו דבר.

סיכום

דומה שהניתוח לעיל מפריך אחת לאחת את טענותיו העיקריות של ריינר ואת כולן יחד. את דברי ר' אישטורי הפרחי בוודאי ניתן להסביר יותר מאשר בדרך אחת; ריינר עצמו הבין אותם בדרכים שונות, ולכן לא ניתן להעמיד את ההוכחה עליהם בלבד. פשוטם של דברי יעקב מוורונה הוא שהר ציון היה ריק בשנות השלושים של המאה הארבע-עשרה, ואין דרך לדעת אל נכון מתוך דבריו היכן הוא זיהה את בית כייפא, והיכן הייתה בזמנו שכונת היהודים. כיוצא בזה קיימת עדות מפורשת לקיומו של בית הכנסת הרמב"ן במקומו הנוכחי כבר בשנת 1421, ארבע שנים לפני שהוא נרכש לדעת ריינר כעת. נוסף על כך יש עדויות לקיומו של המסגד הסמוך לבית הכנסת כבר במאה הארבע-עשרה, ומכיוון שהמסגד מאוחר מבית הכנסת, ברור שגם הוא היה שם החל מהמאה הארבע-עשרה לכל המאוחר. מסתבר אפוא שהטענה כי לאחר התקופה הצלבנית הייתה שכונה יהודית בסמוך לחדר הסעודה האחרונה איננה מוכחת, ולכן אין כל סיבה להניח שהיא עברה אי פעם בעבר מהתם למקומה הנוכחי. לאור כל זאת אינני חוזר בי מדבריי במאמרי הקודם. ריינר לא הצליח לבסס את התאוריה שלו על אדני הראיות המינימליות הדרושות כדי להוכיחה, וכל עוד אין ראיות נוספות לכך, קיומה של שכונה יהודית על הר ציון לאחר התקופה הצלבנית הוא בגדר השערה בעלמא.

45 ארליך (לעיל, הערה 1), עמ' 66.